

⁴ *Гурич І.* Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // *Винар Л.* Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К., 1998 – С.122–123.

⁵ Див.: *Гурич І.* Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // *Український історик.* – Т.ХХХІ. – 1994. – Ч.1–4 (120–123). – С.102–109; *Його ж.* Засновник грушевськознавства // *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.18–22; *Його ж.* Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // *Винар Л.* Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток. – С.119–126; *Ковальський М., Атаманенко А.* Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (До 70-ліття Любомира Винара) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – Вип.10. – К., 2004. – С.30–41 та ін.

⁶ *Степанков В.* Проблеми козацтва та його боротьби за незалежність України у творчості Любомира Винара // *Винар Л.* Козацька Україна. Вибрані праці / *Ред. В.Степанков, упоряд. А.Атаманенко.* – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003. – С.15–80.

⁷ *Атаманенко А.* Сорок років служіння науці (Праці засновника і редактора «Українського історика» Любомира Винара про журнал) // *Винар Л.* «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003: Статті і матеріали / *Ред. А.Атаманенко.* – Нью-Йорк; Острог, 2003. – С.9–25.

⁸ *Сакада Л.* «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003. – С.261–267.

⁹ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смоля // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №5. – С.5.

С.Р.Лях (Запоріжжя)

ДО 60-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ФЕДОРА ГРИГОРОВИЧА ТУРЧЕНКА

Сучасна теорія історичного пізнання, остаточно позбувшись сумнівів щодо співвідношення об'єктивності й суб'єктивності в історіографії, впевнено стверджує, що значимою і цінною є лише та історія, яка написана небайдужим автором. Участь у сучасному громадському житті не заважає, а, навпаки, допомагає цьому процесу: дослідник розуміє історичні ситуації на підставі того досвіду, який він має в різних галузях суспільної практики, і чим ширша сфера особистого досвіду останнього, тим більше у нього шансів зрозуміти різні явища¹.

Підтвердженням цього важливого методологічного положення є творча біографія одного з відомих сучасних істориків України, професора Ф.Г.Турченка, 60-річчя якого нещодавно відзначили його учні й колеги.

Початком наукової біографії Федора Григоровича стало виконання дисертаційного дослідження в аспірантурі одного з найстаріших українських університетів – Харківського. У другій половині ХХ ст. там на ґрунті давніх інтелектуальних традицій в умовах новітніх політичних реалій сформувалася академічна історіографія, завдяки якій постало явище «харківської школи істориків». Що стосується досліджень новітньої історії, то провідні позиції тут займали авторитетні С.М.Королівський, І.К.Рибалка, В.М.Довгопол, О.О.Кучер, В.І.Астахов, І.Л.Шерман. Набрало силу і наступне покоління фахівців – Б.К.Мигаль, П.І.Гарчев, М.А.Литвиненко. Їм при всіх особистих відмінностях були притаманні спільні риси – підкреслена повага до професіоналізму, несприйняття скороспілості; беззаперечний пріоритет роботи з джерелами, переважно архівними; абсолютна бібліографічна обізнаність; стриманість у компліментах на адресу існуючого режиму; суворобережність в усьому, що виходить за межі об'єктивних даних; порядність у професійних стосунках. Академічна атмосфера рідного університету в поєднанні з потужною бібліотечною й архівною базою Харкова склали надійний фундамент для старту молодого науковця.

Тема кандидатської дисертації Ф.Г.Турченка була визначена у повній відповідності з традиціями історичного факультету ХДУ: «Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення Радянської України у 20-ті роки». Такі теми харківська професура між собою називала «залізобетонними»: їхня легітимність мало залежала від того, який «культ» панував у СРСР на даний конкретний момент. Досліджувалися об'єктивні явища, а не способи вгадати зрадливу кон'юнктуру.

Поставивши своїм завданням визначити межі класів і соціальних груп та реконструювати їх динаміку в міському населенні у 20-ті рр., Федір Григорович наголосив на необхідності подолання недоліків попередньої радянської історіографії, зокрема схематизму в поглядах на хід і перспективи змін у соціально-класовій структурі суспільства². Ознайомлення зі статистикою 20-х років показало, що вона не може повністю задовольнити дослідника, бо не дає готової відповіді на низку важливих питань: розподіл на соціальні групи в ній постає нечітко, а класи й основні суспільні верстви виявляються або розчиненими у більш широкі спільноти, або штучно розірваними. Тому автор розробив власну методикку визначення меж між класами та основними соціальними групами міського населення на основі перерахунку даних статистики. Як наслідок – рідкісний випадок: в авторефераті вміщено таблицю, яка показує результати проведених обчислень.

Зауважимо, що кандидатська дисертація Ф.Г.Турченка була подана до захисту у тому ж році, коли вийшла друком колективна праця московських істориків «Изменения социальной структуры советского общества. Октябрь 1917–1920»³. Не позбавлена компромісів із пануючою тоді компартійною ідеологією ця монографія все ж символізувала появу нового явища в радянській історіографії: схильність вживати ідеологеми без надриву, без запопадливого бажання догодити диригентам від ідеології й прагнення аргументувати їх статистичними даними, а не нанизуванням висловлювань вождів. Цей стиль можна назвати об'єктивістським. У ньому вгадуються ознаки поступової лібералізації радянської історіографії. У руслі цієї течії сформувалися такі потужні фігури фактографічного напрямку в останній, як І.Я.Трифонов, В.З.Дробижев, В.П.Данилов, В.М.Селунська⁴. Дослі-

дження змін соціальної структури суспільства «перехідного» періоду – це була одна з небагатьох ніш, у яких можна було залишатися справжнім дослідником. Завдяки своїй віддаленості від подієвої історії та очевидній складності соціальної структури суспільства міжвоєнного періоду така тематика залишалася відносно нейтральною щодо ідеології. Щоб зрозуміти, наскільки оперативний підхід «свіжих вітрів перемін», що завіяли зі столичних інститутів, було перехоплено аспірантом Ф.П.Турченком, слід врахувати: аналогічне видання в Україні – колективна монографія «Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937»⁵ – з'явилося лише 1987 р., причому вагомою її частиною стали розділи, написані Федором Григоровичем особисто та у співавторстві з І.К.Рибалкою.

Серед питань, якими цікавився аспірант Ф.Г.Турченко, – зміни в співвідношенні класових сил; вага окремих соціальних груп у суспільстві – робітничого класу, власників й інтелігенції. Робітничому розглядається не середньостатистично, не як моноліт; у його складі розрізняється ядро кадрових робітників і, що цікаво, периферійні групи пролетарів на стадії формування. Спеціально розглянуто дрібнобуржуазні та буржуазні верстви у складі міст України; виділено таку групу, як непмани. Рівноправною складовою соціальної структури називається інтелігенція (хоча й поставлена на третє місце).

Поряд із загальноприйнятими положеннями, обов'язковими в історичному дискурсі брежневських часів (зростання чисельності та питомої ваги робітничого класу, «витіснення» буржуазії), Федір Григорович запропонував і оригінальні спостереження: з 1926 р. на фоні динамічного зростання робітничого класу його структура ускладнюється; до 50% останнього становлять вихідці з «непролетарських» шарів – селян, ремісників, кустарів, службовців й ін., причому у таких галузях, як вугільна, металургійна, важке машинобудування, питома вага цих елементів була ще більшою.

Серед наступних численних публікацій Ф.Г.Турченка кілька праць мають особливу вагу. В них найбільш системно і ґрунтовно викладені положення, які будуть розвинуті, деталізовані у десятках інших студій. Тут акумульовано найбільшу частку дослідницької праці: при їх підготовці перелопачувалися гори архівних матеріалів, думка зосереджувалася на виробленні концепції, деталі обговорювалися в інтенсивних консультаціях із провідними фахівцями та у приватних бесідах із колегами. Нарешті, вони вимагали виснажливого спілкування з редакторами видавництва, чимось схожого на бойові польові дії, коли йде боротьба за кожне слово, бо редактор за режимних часів, як сапер, помилявся тільки один раз. Та й тепер у столичних і деяких інших видавництвах зберігаються традиції прискіпливого редагування, а саме в них видано головні праці Федора Григоровича – у «Вищій школі», «Науковій думці», УРЕ, «Генезі». У цей вирішальний період свого становлення як дослідника Ф.Г.Турченко тісно спілкується та співробітничав з такими провідними фахівцями в галузі новітньої історії України, як П.І.Гарчев, І.Ф.Курас, С.В.Кульчицький, Р.Д.Лях, П.П.Панченко, Ю.І.Терещенко, В.Ф.Верстюк, О.Й.Щусь, І.В.Хміль, В.В.Калініченко, О.П.Реєнт.

Знаковими стали спільна з професором І.К.Рибалкою стаття «Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції»⁶, а також участь у написанні колективної монографії «Очерки развития социально-классовой структуры УССР 1917–1937». Аналізуючи відповідну структуру населення України напередодні революції 1917 р., І.К.Рибалка й Ф.Г.Турченко до лєнінського положення про структуру суспільства як типово капіталістичного додали уточнення: картина ускладнювалася наявністю верств докапіталістичного типу – класів-станів селян та поміщиків. Оскільки дані дореволюційної статистики виявилися непридатними для відтворення соціально-класової структури суспільства в адекватному вигляді, автори поставили завдання реконструювати її – нехай і з приблизним рівнем достовірності. Обробивши за оригінальною методикою й звівши воедино розрізнені та різнопланові дані (абсолютні й відносні, вибіркові та суцільні, повні й неповні з різною мірою точності), вони заповнили прогалини й запропонували цілісну версію, подавши її у підсумковій таблиці «Соціально-класова структура населення України в 1917 р.», в якій показано кількісний склад, процентне співвідношення та розподіл по основних сферах занять класів і соціальних груп у місті й на селі, а також виведено інтегровані показники. Було виділено такі класи та соціальні групи: пролетаріат, напівпролетаріат, дрібна буржуазія, дрібні капіталісти, середня і велика буржуазія, поміщики, інтелігенція й службовці⁷.

Отримані результати дали підстави для оригінальних інтерпретацій. Зокрема виявилось, що в цілому на українських землях у складі Російської імперії робітничий клас (міський та сільський разом) становив 20,8%, а різні верстви буржуазії – 15,5% населення. Специфікою України було те, що тут частка пролетарських і напівпролетарських верств була меншою, ніж у цілому в європейській частині Росії; вищим був процент дрібнобуржуазного населення й нижчого – частка дрібних капіталістів.

Подальшу динаміку соціальної структури населення простежено з таким же рівнем прискіпливості. Зокрема в процесі ліквідації класу поміщиків прокреслювалися такі нюанси, як етапи позбавлення останніх їх земельної власності, регіональні особливості цього процесу. Наприклад, зазначається: «У найбільш густозаселених районах півдня України на кінець 1920 р. поміщики були експропрійовані. У порівняно малозаселеному Херсонському повіті, особливо в його правобережній частині, де селяни мали відносно високі наділи, деякі землі аж до 1921 р. залишалися в руках поміщиків»⁸. До загальновідомого положення про осереднячування селянства у ході аграрної революції додано низку уточнень: становище селян у комунах та колгоспах, селянського населення в містах тощо. При цьому враховувалася специфіка окремих регіонів: підрахунки велися окремо по Лівобережжю, Правобережжю, Степу й Поліссю. Виявлені закономірності виражалися в абсолютних показниках, та лише після їх підсумування зазначалося про становище в УСРР у цілому. Це дало підставу для уточнення: «Процес осереднячування в Україні в роки громадянської війни відбувався менш інтенсивно, ніж в РСФРР, і розтягнувся на більш тривалий період»⁹.

Що стосується «ліквідації класу буржуазії», то тут головну увагу приділено процедурам експропріації й одержавлення засобів виробництва та її господарської інфраструктури (фінансів, банків, торговельної мережі).

В еволюції суспільних позицій робітничого класу відзначаються суперечливі тенденції: при загальному скороченні його протягом 1917–1920 рр. спостерігалось збереження і навіть деяке збільшення чисельності залізничників; різко скоротилася кількість сільськогосподарських робітників. Декласація пролетаріату, відрив частини робітників від виробництва не могли не позначитися на громадсько-політичних потенціях цієї соціальної верстви. Взагалі зменшилася чисельність міського населення, спостерігався перехід частини його до сільськогосподарських занять.

На фоні еволюціонування соціального становища інтелігенції виокремилася соціальна група службовців, яка характеризувалася не без іронії. Віддаючи належне факту висуванства як домінуючого резерву поповнення їх у пореволюційні часи, автори не можуть відмовити собі в задоволенні нагадати, що підготовка висуванців «із робітників» та «із селян» обмежувалася всього лише короткотерміновими радпартшколами, строк навчання в яких дорівнював від трьох місяців до трьох днів. Торкаючись питання про подальшу долю експропрійованих поміщиків, дослідники (знов же не без натяку) зазначають, що ті з них, які мали спеціальну військову підготовку, часто переходили на службу до Червоної армії, а з решти багато хто подався в радпрацівники. Називаючи чисельність службовців у радянському державному апараті УСРР на початку 20-х рр. у 150 тис. осіб, автори підкреслили, що це були здебільшого діловоди, статистики, друкарки, секретарі, рахівники: «Ця величезна армія допоміжних працівників все ще складалася з різномірних соціальних елементів. Тут було немало дореволюційних чиновників, недоучених студентів, колишніх капіталістів і поміщиків»¹⁰.

Деякі з важливих положень І.К.Рибалки й Ф.Г.Турченка, насправді, були повторенням тих серйозних та глибоких досліджень, здійснених у першій половині 1920-х рр. статистичними, плановими, земельними органами республіки (які потім були старанно розгублені на поворотах сталінських стрибків у соціалізм). Це відзначали і самі автори. Проте слід враховувати, що в умовах панування ідеології неосталінізму винесення на широкий загальний тверезої думки, об'єктивної інформації, складної конструкції, котра хоч якось відхилялася б від офіційно встановлених, вимагало неабияких інтелектуальних зусиль. Особливо, коли це стосувалося періоду перебування при владі РКП(б)–ВКП(б)–КПРС. Виокремлення таких об'єктів дослідження, як інтелігенція, кустарі, кооперовані одноосібники, непмани, навіть селяни вже було нестандартно. Це являло собою анахронізм для режиму, котрий бачив суспільство як безкласове, консолідоване в один «радянський народ». У цих умовах дослідження «дрібнобуржуазних», «маргінальних», «перехідних», «порубіжних» верств, шарів та прошарків не обіцяло дивідендів.

Праці Федора Григоровича з часом здобули визнання в академічних колах. Свідченням цього зокрема було запрошення його до створення енциклопедії «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1987) – масштабного та відповідального проекту, здійсненого головною редакцією Української радянської енциклопедії. У цьому виданні було вміщено розроблені Ф.Г.Турченком розділи «Дрібна буржуазія», «Поміщики», «Селянство», «Сільський пролетаріат», «Хлібна монополія».

Своєрідним підсумком можливостей методу соціологічного аналізу стали монографія й докторська дисертація Федора Григоровича¹¹. Предметом дослідження в них була ліквідація класу поміщиків і буржуазії в ході революційних подій 1917–1920 рр. Щоб належним чином оцінити вагу публікацій Ф.Г.Турченка 1980-х рр., слід врахувати, що тоді у літературі панував спрощений погляд на природу, склад та суспільні позиції поміщиків і буржуазії. Здебільшого останніх називали не інакше, як експлуататорами. Вони поставали як персоналізовані соціальні сутності, тобто як консолідована постать, обов'язково наділена всіма найгіршими людськими якостями, котрі тільки можна уявити. (Ліше окремі дослідники у Москві й Ленінграді дозволяли собі більш оригінальну інтерпретацію з цього приводу). Зокрема всі групи великих землевласників розглядалися як єдиний соціально-економічний тип, а потім це поняття використовувалося як синонім слова «поміщик». Насправді ж, наполягав Федір Григорович, ототожнювати ці неоднакові за змістом поняття можна тільки умовно, з обмовками. Для уточнення внутрікласової структури «експлуаторських класів» Ф.Г.Турченко поряд із поняттями «поміщики» та «буржуазія» ввів поняття «дрібні капіталісти», «велика буржуазія» і «середня буржуазія». Одночасно він наголошував, що в умовах царської Росії межі між суміжними соціальними групами були непевними й рухомими¹². Наповнивши цю ускладнену модель масивом даних статистичного аналізу, додавши нарис про хаос політичної боротьби, Федір Григорович довів потребу по-новому розробити тему революції та громадянської війни, бо звична схема «народ – партія – знищення експлуатації» виявилася занадто примітивною.

Не задовольняючись «усередненими» даними, він розділив групу «великих землевласників», яка фігурувала у дореволюційній статистиці, на помісне дворянство, обуржуазнених дворян-землевласників і великих землевласників недворянського походження. Дослідник виявив неабияку винахідливість, виділяючи серед різних груп землевласників, зафіксованих переписом 1905 р., саме поміщицькі господарства – відповідно до цілої низки ознак специфікації. Серед дворян-землевласників спеціальну увагу приділено особливій підгрупі – великим дворянам-латифундистам (в Україні їм належало 20% земельного фонду). Більшість із них розміщувалася на Правобережжі й Півдні України. Вони були переважно неукраїнцями – великоросами, поляками та німцями.

Ф.Г.Турченко уважно вивчив національний склад соціальної верхівки «дев'яти українських губерній». Він заперечив тезу про відсутність поміщиків і буржуазії у складі української нації. Зокрема дослідник встановив, що українці становили 42,3% так званого повітового, головним чином, помісного дворянства. В основному це були нащадки козацької старшини, які отримали дворянський

статус у XVIII ст. Вчений констатував також присутність українців серед промисловців, назвав їх імена, відзначив, що нерідко вони були «пов'язані з українським національним рухом»¹³. Загальний підсумок його такий: «Таким чином, у багатонаціональних за своїм складом експлуаторських класах на Україні представники української нації переважали»¹⁴. Причому особливо помітною була вага їх серед групи дрібних капіталістів як на селі, так й у містах.

Характеризуючи економічні позиції буржуазії, Федір Григорович показав відмінності в участі її різних національних та соціальних груп в історичній долі України, а значить, й у революційних подіях, які наближалися. Нарешті, він поставив питання про місце останньої на історичному ландшафті Російської імперії. Вже тоді, коли горбачовська перебудова тільки починалася, Ф.Г.Турченко в своїй монографії недвозначно зробив такий висновок: «Розвиток економіки України гальмувався внаслідок хижацької грабіжницької політики царизму. Незважаючи на досить високий рівень розвитку низки провідних галузей економіки, господарська структура України мала аграрний характер, переважний розвиток на шкоду переробній отримала добувна промисловість, в однокому, зерновому і буряковому напрямі розвивалося її сільське господарство. Неприятливою для розвитку народного господарства України була тарифна, залізнична і митна політика царизму. В інтересах загальноімперських потреб, головним чином, для сплати процентів по зовнішніх позиках, з України вилучалася непропорційно велика частка її активного зовнішньоторговельного балансу... Для капіталістів російської, польської, єврейської і інших національностей Україна залишалася не більш ніж господарським районом, вигідною сферою задіяння капіталу»¹⁵.

Поряд із традиційним для історіографічного почерку Федора Григоровича соціологічним аналізом у його докторській дисертації знайшлося місце для сюжетів стосовно політичної боротьби – переважно у вигляді аналізу програм та відстежування парламентської тактики основних політичних сил. В умовах безроздільного панування компартійної цензури під прикриттям стандартної для тих років риторики автор фактично легітимізував повернення в історію небільшовицьких сил, які активно діяли у період революції. Поряд із І.К.Рибалкою й І.Ф.Курасом Ф.Г.Турченко був серед тих небагатьох, хто наважувався торкнутися дратівливої теми «українського буржуазного націоналізму». Більшовицькі сили в нього вміщено у фоновій площині. Вони позначені схематично, без особливої деталізації, переважно у вигляді констатації. Більше уваги приділено розповіді про конкретні дії селян і робітників по захопленню контролю над засобами виробництва. Але абсолютно домінують сюжети про політичні акції «ворожого» (щодо більшовиків) табору – різного роду партій, груп, формувань, блоків, урядів «реакційних» та «буржуазно-націоналістичних» сил. Дослідником проаналізовано розстановку політичних сил в Україні як до, так і після Лютневої революції. При цьому особливу увагу приділено реконструкції структури й позицій українських національних партій (права, переважно консервативної складової останніх; демократична група їх відповідно до обраного предмету дослідження не виведена з тіні). Розглянуто та проаналізовано також платформи і законопроекти в аграрному питанні всіх без винятку політичних сил на різних етапах боротьби.

Можливо, не всі знають, що працюючи над темою «Ліквідація експлуаторських класів», Ф.Г.Турченко ще більше, ніж їх знищенням, цікавився самими цими класами. Суб'єктивно Федір Григорович не задовольнявся перспективою у черговий раз прославити «пролетарську революцію». Для нього це було скоріше осягнення трагедії, яка дістала спрощену назву «соціалістичної революції». Дослідник прагнув зрозуміти масштаб зіткнення суспільних сил, могутність перевороту, вигини класового егоїзму, трагічну неможливість їх примирення, приреченість на взаємне виснаження. Чималий обсяг монографії зайняла констатуюча частина – окреслення параметрів тих «експлуаторських класів», які були списані історією, але в дисертацію ввійшла лише невелика частка його думок та вражень. Недаремно ж він повторював: у наші публікації входить лише десята частина зібраного нами матеріалу. Вчений пройнявся тим, що нині на мові методології історії називають «симпатією» до об'єкта вивчення¹⁶. В ході дослідження науковець поринув у специфічний світ промисловців, землевласників, фінансистів, підприємців, інтелектуалів. Цей останній мав безмежне число вимірів: джерела доходу, власність і капітали, сімейні справи, взаємини з найманими працівниками, привілеї й амбіції, генеалогічні лінії, ілюзії та забобони, світогляд, спосіб життя, ставлення до України й українського питання, національні почуття, рідна мова, рівень освіти, політико-партійні уподобання. Розробляючи тему, Ф.Г.Турченко занурився у фонди «спецхранів», перерахував «усіх затаврованих клеймом» контрреволюціонера і буржуазного націоналіста діячів – Д.Дорошенка, С.Чикаленка, С.Єфремова, І.Мазепу, О.Лотоцького, В.Липинського, М.Міхновського, Б.Мартоша, П.Христюка та багатьох інших. Зробив він це за 10 років до того, як усі історики отримали доступ до даної літератури, вивчивши матеріали особистого походження в архівах і рукописних фондах бібліотек – листування, щоденників, політичних програм.

Поступово у науковця визрів проект реабілітації доброго імені вагомої частини суспільства, відтворення цілого пласта вітчизняної історії й культури, збагачення палітри бачення суспільно-політичної думки за рахунок повернення до нормального розгляду цілих течій – національно-ліберальної, ліберально-демократичної, консервативної, націонал-комуністичної. Коли суспільство прокинулося і відчувало готовність до сприйняття всієї цієї складної інформації, до заповнення «білих плям» у свідомості, Федір Григорович виявився одним із найкомпетентніших, хто міг задовольнити цей інтерес.

В 1990-х рр. головною темою своїх досліджень Ф.Г.Турченко обрав події Української революції 1917–1920 рр. та процеси національно-визвольної боротьби. Саме на цьому історичному полі він реалізував набутий досвід поєднання соціологічного й політологічного пізнання. Зокрема вчений організував авторський колектив посібника для студентів «Українські національні партії (кінець XIX ст. – 1971 р.)»¹⁷, який повністю ґрунтується на першоджерелах, здобутих в архівах, періодиці,

мемуаристиці. Тоді історики вперше відкрили для себе «Літературно-науковий вісник», газету «Рада», «Самостійну Україну» Міхновського, задовго до опублікування програм українських національних партій ознайомилися з їхніми платформами.

У 1991 р. з ініціативи Федора Григоровича на базі Запорізького університету було проведено першу всеукраїнську конференцію «Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму». Ідея була настільки на часі, що отримала активну підтримку колег з усіх наукових центрів України.

Організуючою формою колективних зусиль істориків Запорізького університету стало виконання держбюджетної комплексної теми «Модернізаційний процес в Україні у другій половині XIX – першій половині XX ст.», яка виконується впродовж останніх років. Одним із вагомих її результатів стало видання колективної монографії «Українська революція: (Проблеми, пошуки, узагальнення)»¹⁸. В ній Федір Григорович на новому рівні дав глибокий політологічний аналіз поведінки головних учасників подій у межах Української революції. Грунтовності його оцінок та висновкам надає наголос на її європейському контексті: «Українська революція – не перша на європейському континенті національна революція, і вона, маючи специфічне історико-національне забарвлення, вирішувала комплекс подібних з революціями в інших країнах завдань... У 1917–1920 роках незалежність вибороли поляки, чехи і словаки, фінни, естонці, латиші, литовці та інші народи Європи. Якимись корінними радикальними особливостями українці від них не відрізнялися»¹⁹. Саме на цій платформі оцінюється історичний спір автономістів-федералістів і самостійників, розглядається співвідношення соціального й національного компонентів у революції. Одна з провідних думок – заперечення об'єктивної соціально-економічної обумовленості соціалістичної революції в Україні: війна та царський режим створили господарську кризу, але це не була системна криза капіталістичного способу виробництва. Вирішальне значення у долі України відіграли не формаційні процеси, а збройна агресія більшовизованих сил Росії.

На цій же парадигмальній основі виконано й монографію «Південна Україна: модернізація, світова війна, революція». У вступі спеціально зазначено: «Дослідження передбачає узгоджене застосування національної і соціальної парадигм»²⁰.

Реалізуючи нагромаджені факти та науковий досвід через написання статей, підручників, консультування й редагування, Ф.Г.Турченко почав працювати над індивідуальним проектом. Темою його спеціальних зацікавлень стала доля одного з лідерів українського національного руху М.І.Міхновського²¹. Складається враження, що вирішальним аргументом при виборі теми стали навіть не близькість поглядів чи усвідомлення історичної ваги постаті апостола українського самостійництва (хоч це і відповідає дійсності), а перш за все загадка, яка оточує цю непересічну постать. Один із «королів лицарів абсурду» (О.Теліга), Микола Іванович виділявся з маси обивателів та з лав політиків аристократизмом духу. Він не боявся протиставити себе загалу, не вагаючись виступав проти поширених інстинктів більшості, забобонів, звичних схем. Він існував в іншому часовому вимірі, ніж тодішнє українське «освічене суспільство», загрузле у болоті народницької ідеології. Невизнаний лідер, не зрозумілий до кінця сучасникам, а тим більше – наступними поколіннями, занадто аристократичний для доби масових рухів, М.І.Міхновський стояв особно. Відповідно матеріали до його біографії виявилися розпороченими, погано збереженими, не прокоментованими й не репрезентованими так, як це було зроблено відносно інших політичних фігур їхніми епігонами. Микола Іванович, на відміну від багатьох інших активних учасників української національно-визвольної боротьби, не залишив автобіографії, спогадів чи щоденника. Про нього писали інші, переважно його опоненти. Постать М.І.Міхновського залишається багато в чому загадковою «річчю у собі», скупо освітленою джерелами, зате щедро посипано попелом зневаги. Постать контроверсійна, дискусійна, досі супроводжувана протилежними оцінками – від екзальтовано-апологетичних до вкрай негативних. Розгадати цю загадку, виправити історичну несправедливість, розбити змову мовчання – такою була відповідь історика на виклик традиції.

Монографія «Микола Міхновський: Життя і Слово» – це біографія не однієї людини, а всього українства доби революційної боротьби. В розповідь про цього історичного діяча Ф.Г.Турченко вклав усі свої знання про українські національно-визвольні змагання новітньої доби. Герой праці постає не сам по собі, а в інтелектуальній опозиції до всіх інших їх сучасників – друзів та соратників, опонентів, недругів, натовпу. Монографію насичено вдумливим розбором і порівнянням різних ідеологічних концепцій та партійних платформ, зіставленням свідчень сучасників, аналізом історіографічних схем. Часом здається, що біографія Миколи Івановича – це лише привід до розкриття широкої панорами українського націотворення, а особливо генези самостійницької течії.

З іншого боку, проект життєпису М.І.Міхновського – це новий історіографічний досвід для Федора Григоровича: історик занурився у світ психоісторії. Він енергійно розв'язав завдання, які раніше рідко доводилося ставити: виявлення рис характеру героя, висвітлення подробиць родинного життя, тлумачення рядків із листів чи висловлювань, розплутування загадок міжособистісних стосунків, спроби розгадати мотиви тих чи інших вчинків, пильна увага до кожної репліки, заяви.

Є підстави стверджувати, що робота над життєписом Миколи Івановича визначила й певні філософські зрушення в позиціях автора, принаймні рельєфніше виділила те, що було присутнім раніше. Ф.Г.Турченко у своїй новій монографії усвідомлює національну боротьбу не як жорстко детермінований процес, а як вихід «за межі можливого». Він відкрив (скоріше для читачів, ніж для самого себе) ту істину, що ірраціональні мотиви в діяльності учасників історичного процесу – «сила волі і духа», за Франком, – є реальністю, з якою необхідно рахуватися. Не випадково історик спеціально виділяє такий зворот у «Самостійній Україні» Міхновського: гасло незалежної соборної Ук-

раїні самостійники висувують «навпаки логіці подій». Тут й у багатьох інших місцях Федір Григорович докладно аналізує «іраціональні моменти в світогляді Міхновського». У цілому ж повороти його особистої долі виводять дослідника на розмірковування про «незабгненні шляхи історії»²².

Глибока та послідовна філософська концепція охоплює всю книгу. Автор наголошує, що ґрунтом традиційної народницької ідеології, проти якої підняв бунт Микола Іванович, був філософський позитивізм. Ф.Г.Турченко показав, як останній порвав із позитивістською філософсько-соціологічною традицією і знайшов опору у модерністських концепціях. Автор оцінив обґрунтування Юліаном Бачинським самостійницької перспективи України як «суто позитивістське, характерне для суспільства ХІХ століття розуміння суспільного розвитку». Суть його наступна: самостійність очікувалась як неминучий результат розвитку продуктивних сил в умовах капіталізму. М.І.Міхновський, підкреслює Федір Григорович, його відкидає й прагне знайти інші, з його погляду, надійніші філософські підстави для визначення майбутнього України. У нього ідея самостійності виводиться з вольового імпульсу, зі здорових інстинктів нації, прагнення до незалежності, поривів нового покоління інтелігенції²³.

Подібні філософські екскурси не залишилися формально-логічними вкрапленнями в конкретний авторський дискурс. Вони реально міняють напрям міркувань вченого: Ф.Г.Турченко приділяє чималу увагу розбору міжособистісних відносин, але у його книзі зіткнення характерів та самолюбств, непорозуміння, підозри, інтриги постають не як щось дріб'язкове і випадкове – за цим теж (а не тільки за раціональними конструкціями) проступає сенс логіки історичного розвитку. Оскільки ри не тільки об'єктивні закономірності визначають хід історії, оскільки воля, енергія дії теж матеріалізуються відповідно до модерністського розуміння історичного процесу, – дослідник не оминає суб'єктивних моментів. Навпаки, Федір Григорович як рівноправні розглядає ті події й ситуації, де на поверхню виходять емоції, фраза, поза, епатаж, провокаційна поведінка.

У 1990-х рр. коло творчих зв'язків Ф.Г.Турченка розширюється. До нього входять Я.Р.Дашкевич, Я.Й.Грицак, Б.І.Андрусиниш, Р.М.Шуст, Ю.І.Шаповал, В.І.Сергійчук, О.П.Реєнт, О.А.Удод, І.Б.Грич.

Окремої розповіді заслуговує діяльність Ф.Г.Турченка зі створення Інституту українського козацтва при Запорізькому університеті та керівництво авторським колективом видання «Українське козацтво: Мала енциклопедія»²⁴. Завдяки авторитету й організаторській енергії Федора Григоровича до її створення були залучені відомі вчені – Г.К.Швидько, Ю.А.Мицик, В.А.Чабаненко, В.В.Кравченко, М.Г.Крикун, В.О.Пірко, Т.В.Чухліб, В.В.Пришляк, В.В.Задунайський та ін. Концепція енциклопедії завдяки керівництву Ф.Г.Турченка набула повноти і ввбрала сюжети для продовження історичної традиції козацтва у новітню добу. Для Енциклопедії науковець особисто написав статті «Феномен українського козацтва», «Болбочан Петро», «Запорізький корпус», «Капіт Василь», «Кульчицький Юрій», «Натіїв Зураб», «Оглоблин Олександр», «Омелянович-Павленко Іван», «Полтавець-Острияниця Іван», «Тютюнник Юрій», «Українські козацькі полки 1812–15», «Чайковський Міхал» й ін.

Федір Григорович показав себе різноплановим дослідником із широким діапазоном осягнення та осмислення історії. В ранніх його працях домінував аналіз знеособлених процесів. У період роботи над докторською дисертацією в його твори і тексти активно включається компонент подієвої політичної історії. Зміст написаних Ф.Г.Турченком підручників²⁵ далеко виходить за межі шкільної освіти, й вони стають фактом історіографії, зразком аналітичної історії, нарешті, життєпис М.І.Міхновського перекидає містки в царину біопсихології.

При всій тематичній різноплановості твори Ф.Г.Турченка поєднані спільними рисами: системністю мислення та відстоюванням права людини на вільну діяльність. У дилемі «система vs особистість» учений завжди на боці тих, хто пливе проти течії. Він із тими, хто робить історію, і викриває імітаторів від історії. Жодна з його праць не створена заради хизування вченістю, як збірка «матеріалу» чи «фактів». Усі його твори цілеспрямовані, а тому повчальні.

¹ Про А. Дванадцять уроков по истории. – Москва, 2000. – С.163.

² Турченко Ф.Г. Основные изменения в социально-классовой структуре городского населения Советской Украины в 20-е гг.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Х., 1976. – С.7,12.

³ Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917 – 1920 гг. – Москва, 1976.

⁴ Див.: Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. – Москва, 1977; Его же. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – Москва, 1979; Селунская В.М. Социальная структура советского общества: история и современность. – Москва, 1987; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – Москва, 1975.

⁵ Очерки развития социально-классовой структуры УССР. (1917–1937). – К., 1987.

⁶ Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 20–34; Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Начало формирования социально-классовой структуры социалистического общества (1917–1920) // Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937). – К., 1987. – С. 27–72; Турченко Ф.Г. Мелкобуржуазные слои в социально-классовой структуре городского населения Украины (1921 г. – середина 30-х годов) // Очерки развития социально-классовой структуры УССР. – С.201–209.

⁷ Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937). – С.36.

⁸ Там же. – С.58.

⁹ Там же. – С.51.

¹⁰ Там же. – С.70–71.

¹¹ Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одесса, 1987; Турченко Ф.Г. Ликвидация эксплуататорских классов на Украине в годы социалистической революции и гражданской войны: Автореф. дис. ... докт. истор. наук. – К., 1988.

- ¹² Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – С.17.
¹³ Там же. – С.21.
¹⁴ Там же.
¹⁵ Там же. – С.33–34.
¹⁶ Про А. Указ. соч. – С.165.
¹⁷ Українські національні партії (кінець XIX ст. – 1971 р.). – Запоріжжя, 1991.
¹⁸ Українська революція: (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998.
¹⁹ Там само. – С. 14,19.
²⁰ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003. – С. 10.
²¹ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
²² Там само. – С.139.
²³ Там само. – С.110.
²⁴ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя. – Вид. 1-е, 2002; вид. 2-е. – 2006.
²⁵ Турченко Ф.Г. Новітня історія України (1917–1945 рр.). – Ч. I: Підручник для 10 класу. – К., 1994; вид. 2-е. – 1998; вид. 3-е. – 2001; Турченко Ф.Г., Тимченко С.М., Панченко П.П. Новітня історія України (1945–1995 рр.). – Ч. II: Підручник для 11 класу. – К., 1995; вид. 2-е. – 1998; вид. 3-е – 2005; вид. 4-е – 2006.

Г.І.Костаков (Харків)

VII БАГАЛІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Традиція проведення щорічних Багаліівських читань народилася у Харківському гуманітарно-університеті «Народна українська академія» (НУА) ще в 1998 р. Основним завданням їх є збір та вивчення, переосмислення й популяризація наукової спадщини видатного українського історика, педагога і просвітителя, академіка Д.І.Багалія, а також обмін думками щодо подальшого дослідження історії та культури Слобожанщини. Дмитро Іванович – випускник Київського університету й учень В.Б.Антоновича. З 1882 р. життя та діяльність останнього пов'язані з Харківським університетом, де він викладав понад 50 років. Тут Д.І.Багалій захистив магістерську, а потім і докторську дисертації, написав понад 500 праць, у тому числі «Історію Слобідської України», «Історію м. Харкова за 250 років його існування» (в співавторстві з Д.П.Міллером), «Спробу історії Харківського університету», «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода», «Українську історіографію» й ін. Багато сил і часу він віддавав справі освіти народу, працюючи у Харківському історико-філологічному товаристві, членом правління Харківської громадської бібліотеки (нині ДНБ ім. В.Короленка) (1889–1906), головою видавничого комітету Харківського товариства письменності (1891–1904).

Ідучи назустріч 150-річчю від дня народження вченого, Науково-дослідний центр української культури ім. Д.І.Багалія НУА 7 листопада 2006 р. провів чергові сьомі читання на тему «Д.І.Багалій про стан та шляхи розвитку української культури». В них взяли участь історики, філософи, культурологи, соціологи, політологи, спеціалісти з педагогіки вищих навчальних закладів Харкова, працівники музеїв, архівів і бібліотек.

Читання відкрила ректор НУА, д-р іст. наук, проф. *В.І.Астахова*. У своїй промові вона наголосила, що організований в академії науковий форум відіграє важливу роль в об'єднанні зусиль багалієзнавців та українознавців у дослідженні генезису української культури, відзначила зростання кількості учасників читань: цього року було заявлено понад 50 доповідей і повідомлень. З вітаннями також виступили начальник Головного управління освіти й науки Харківської обласної державної адміністрації *В.Е.Луцяк* та правнучка видатного історика *О.Ю.Багалій*.

Великий інтерес викликала презентація IV тому вибраних праць Дмитра Івановича, опублікованого Народною українською академією, що містить другу частину монографії «Спроба історії Харківського університету». У праці на великому документальному матеріалі всебічно охарактеризовано організаційну, навчальну, наукову і виховну діяльність провідного навчального закладу, його професорсько-викладацький корпус й студентство, показано вплив університету на розвиток міста і зв'язок його викладачів з місцевою громадою, розкрито генезис початкової та середньої освіти в Харківському навчальному окрузі у період з 1815 до 1835 р.

Жвава дискусія розгорнулася стосовно методологічних переконань Дмитра Івановича, його внеску в розвиток історичної культури, особливостей творчого пошуку. У доповіді д-ра філос. наук, проф. НУА *В.Ф.Сухіної* «Філософські переконання Д.І.Багалія» і в повідомленні докторанта Інституту української археографії й джерелознавства ім. М.С.Грушевського *О.М.Богдашиної* «До характеристики методології історії Д.І.Багалія» наголошувалося, що у творчості вченого в радянський період був помітний дрейф від позитивізму до марксизму, тенденція відходу від культурно-географічних засад та наближення до історії соціології. Разом з тим відзначалося, що радянська методологія історичної науки більше оголошувала себе марксистською, ніж насправді була такою за змістом. Дмитро Іванович створював нову наукову школу історичної культури. Вона була піддана критиці як напрям «аналітичного документалізму» і «псевдомарксизму» в 1930-ті рр.

Д-р іст. наук, проф. Народної української академії *Г.І.Костаков* підкреслив, що безперечний внесок Д.І.Багалія у розвиток історичної культури полягає в правильному визначенні предмету дослідження, суті історизму мислення, виявленні результативного вектора різних наукових позицій, специфіки творчого пошуку. Він не задовольнявся приблизними відомостями, сумнівним переказам із третіх рук, а прагнув їх уточнити, дістатися до першоджерел, архівного матеріалу, з'ясувати дум-